

University of Groningen

Boekbespreking Bruce Lincoln, *Between history and myth. Stories of Harald Fairhair and the founding of the state* (University of Chicago Press; Chicago, 2014)

Halink, Simon

Published in:
Tijdschrift voor Geschiedenis

DOI:
[10.5117/TVGESCH2016.1.RECE](https://doi.org/10.5117/TVGESCH2016.1.RECE)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2016

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Halink, S. (2016). Boekbespreking Bruce Lincoln, *Between history and myth. Stories of Harald Fairhair and the founding of the state* (University of Chicago Press; Chicago, 2014). *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 129(1), 156-158. <https://doi.org/10.5117/TVGESCH2016.1.RECE>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Boekbesprekingen

Geschiedtheorie en -filosofie, tijdvakoverschrijdend

- David Carr, *Experience and history. Phenomenological perspectives on the historical world* 153
ANTON FROEYMAN
- Jan Hein Furnée en Clé Lesger ed., *The landscape of consumption. Shopping streets and cultures in Western Europe, 1600-1900* 154
WOUTER RYCKBOSCH

Middeleeuwen

- Bruce Lincoln, *Between history and myth. Stories of Harald Fairhair and the founding of the state* 156
SIMON HALINK
- Jehangir Yezdi Malegam, *The sleep of Behemoth. Disputing peace and violence in Medieval Europe, 1000-1200* 159
PETER HOPPENBROUWERS

Nieuwe Tijd

- Inger Leemans en Gert-Jan Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1700-1800: de Republiek* 161
MARRIGJE PAIJMANS
- Henk Nellen, *Hugo Grotius. A lifelong struggle for peace in church and state, 1583-1645* 163
ERIK DE BOM
- Hugh Thomas, *World without end. The global empire of Philip II* 165
WERNER THOMAS

Nieuwste Tijd

- Egil Asprem, *The problem of disenchantment. Scientific naturalism and esoteric discourse 1900-1939* 167
LEONIEKE VERMEER
- Bram Mellink, *Worden zoals wij. Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945* 170
GEERTJE MAK
- Joes Segal, *Kunst en politiek. Tussen zuiverheid en propaganda* 172
HANCO JÜRGENS

Geschiedtheorie en -filosofie, tijdvakoverschrijdend

David Carr, *Experience and history. Phenomenological perspectives on the historical world* (Oxford University Press; Oxford, 2014) 253 p., €53,- ISBN 9780199377657

Het verleden ervaren?

In de geschiedfilosofie van de laatste tien jaar is er behoorlijk veel te doen geweest rond het concept 'ervaring'. Gedurende het grootste deel van de tweede helft van de twintigste eeuw had de geschiedfilosofie zich in de eerste plaats bezig gehouden met eigenschappen van geschiedkundige teksten. Men bestudeerde hoe geschiedschrijving historische verklaringen kon geven, en bepaalde theses kon beargumenteren. In tweede instantie (vooral in de jaren tachtig en negentig) verschoof de aandacht naar de relatie tussen fictionele teksten en geschiedenis, en naar hoe het verleden in een historische tekst altijd vervormd werd door de literaire en ideologische keuzes van de historicus. Het concept 'historische ervaring' en het gerelateerde concept 'presence', ontwikkeld door de geschiedfilosofen Frank Ankersmit en Eelco Runia en de literatuurtheoreticus Hans-Ulrich Gumbrecht gingen hier tegenin. In het spoor van de *memory boom* begonnen zij te spreken over de mogelijkheid van een ervaring van het verleden, grotendeels onafhankelijk van de teksten die historici over dat verleden schrijven. Het debat hierover woedt volop, en is verre van beslecht.

Met dit boek doet nu dus ook David Carr zijn duit in het zakje. Carr, emeritus professor in Emory University, is in feite een specialist in de Duitse fenomenologische traditie, en heeft zijn naam in de eerste plaats gemaakt als Husserl-specialist, onder meer als vertaler van diens late, 'historische' werk, *Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die Transzendente Phänomenologie*. Carr waagt zich de laatste jaren echter meer en meer op het ter-

rein van de geschiedfilosofie, en dit boek is daar het voorlopige culminatiepunt van. In feite is het een toepassing van de Husserliaanse fenomenologie op een aantal bekende thema's in de geschiedfilosofie, met een focus op het debat tussen ervaring en narratief. Dit Husserliaans, fenomenologisch gezichtspunt is een aanpak die tot zover afwezig is in het debat, dat vooral gedomineerd wordt door perspectieven uit het poststructuralisme en de analytische wetenschapsfilosofie. Die verfrissing toont zich ook inhoudelijk: Carr vertrekt niet van de historische tekst, zoals de narrativisten doen, noch van de grote gebeurtenissen uit het collectief geheugen, zoals de theoretici van *memory* en de historische ervaring meestal doen. Carr leidt ons binnen in de historiciteit van het alledaagse, en beargumenteert via Husserls concepten 'retentie' en 'protentie', dat onze dagdagelijkse ervaringen eigenlijk doordrongen zijn van historiciteit en tijdelijkheid, en dat er daarom niets mis mee is om te spreken van 'historische ervaringen': eigenlijk, wanneer je het fenomenologisch analyseert, bevat elke ervaring wel een historische component. Carrs tweede innovatieve these heeft te maken met narrativiteit. Hij gaat mee met traditionele narrativistische theoretici als Danto, Mink en Hayden White wanneer deze zeggen dat elke historische representatie bepaald wordt door narratieve structuren. Maar, en dit is nieuw, Carr zegt dat ook de ervaring van heden, ons leven zelf, op een narratieve manier in elkaar zit. We zijn immers mensen, en wat wij doen en wat er met ons gebeurt, zijn niet zomaar een serie fysi-

sche gebeurtenissen, maar wordt voortdurend, en op het moment zelf, gekaderd in narratieve schema's. Er bestaat niet zoiets als een menselijke gebeurtenis die eerst 'puur' is, en pas nadien gekaderd wordt door deze in een verhaal in te passen. Carr illustreert dit aan de hand van een aantal belangrijke gebeurtenissen (de val van de Berlijnse muur, de aanslag op de Twin Towers, en de verkiezing van Barack Obama) die door de mensen die er getuige van waren onmiddellijk ervaren werden als 'historische' gebeurtenissen, ingekaderd in een groot historisch verhaal. Dit brengt ons meteen bij de derde vernieuwende these van Carr: Carr pleit voor een rehabilitatie van substantiële geschiedfilosofie (de grote historische verhalen, Geschiedenis met een grote G, van onder andere Hegel, Marx, Toynbee en Spengler). Dergelijke grote historische verha-

len zijn geen speculatieve en pseudowetenschappelijke onzin, zoals vaak gezegd wordt, maar zijn eigenlijk de verhalen die mensen voortdurend gebruiken om hun eigen leven, hun eigen geschiedenis, vorm te geven, en moeten daarom door geschiedfilosofen bijzonder serieus genomen worden.

Tot slot wil ik graag vermelden dat de invloed van Husserl en de vroeg twintigste-eeuwse Duitse filosofische traditie zich niet enkel op inhoudelijk vlak laat voelen, maar ook in schrijfstijl en argumentatie. Het hele boek ademt een zekere *Gründlichkeit* uit, een systematische manier van argumenteren en een heldere schrijfstijl die typisch was voor de grote Duitse filosofen van de eeuwwisseling, en vandaag de dag te vaak afwezig is.

Anton Froeyman, Universiteit Gent

Jan Hein Furnée en Clé Lesger ed., *The landscape of consumption. Shopping streets and cultures in Western Europe, 1600-1900* (Palgrave Macmillan; Londen, 2014) 246 p., ill., €97,50 ISBN 9780230355644

Een (broodnodige) revisionistische balans van de geschiedenis van het winkelen

De geschiedenis van het 'winkelen' is heel wat complexer en ouder dan die van het woord zelf. De term werd pas in het Nederlands geïntroduceerd in de tweede helft van de negentiende eeuw, om te verwijzen naar het favoriete tijdverdrijf van heel wat Nederlandse burgerdames en -heren: het flaneren doorheen winkelstraten, terwijl de laatste modes wikkend en wegend, en zich van tijd tot tijd laten verleiden tot een spontane aankoop. Met de opkomst van de grote warenhuizen (zoals *Le Bon Marché* in 1852 in Parijs bijvoorbeeld), vaste prijzen, en uitgebreide winkeltalages, was het een tijdvak van snelle verandering in de wereld van de kleinhandel. Geen wonder dat heel wat historici er lange tijd van

uit gingen dat de hedendaagse consumptiesamenleving, als product van de burgerlijke en geïndustrialiseerde westerse economie, er haar oorsprong vond.

Niettemin wijzen vroegmodernisten er al geruime tijd op dat heel wat kenmerken van die consumptiecultuur een veel langere voor-geschiedenis hebben. Zij zien geen plotse geboorte of revolutie, maar een complexe ontstaansgeschiedenis waarin oude en nieuwe verkoopcircuits elkaar aanvulden, afwisselden en beconcurrerden. Jan Hein Furnée en Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam) reageren met deze bundel op het gebrek aan dialoog tussen specialisten van de vroegmoderne en deze van de negentiende-eeuwse winkerver-

anderingen, en brengen daar op vakkundige manier verandering in.

Het resultaat is een fascinerend overzicht van de vele transformaties die het shopping-landschap van West-Europa kenmerkten in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Vooral de hoofdstukken over Nederland (Lesger, Furnée), België (Van Damme, Arnout) en Frankrijk (Coquery, Gillet) presenteren heel wat nieuw empirisch werk, dat de lezer bovendien telkens in staat stelt om de situatie in de vroegmoderne periode te vergelijken met deze in de negentiende eeuw. De twee hoofdstukken over Engeland (Stobart, Walsh) zijn veeleer beschouwend van aard, maar vermits deze regio door eerdere literatuur reeds grondig behandeld werd, is dat niet noodzakelijk een groot gemis. Heidrun Homburgs hoofdstuk over de Duitse gebieden vormt door de sterk comparatieve benadering een uitstekende geografische aanvulling.

Ondanks de in het oog springende veranderingen in het winkelgebeuren doorheen de behandelde eeuwen (zeventiende tot negentiende), laten de auteurs niet na telkens weer te wijzen op de vele elementen van continuïteit en diversiteit. De nieuwe (uiterlijke) verschijningsvormen van het moderne winkelen gingen bijvoorbeeld vaak gepaard met oude verkooppraktijken. En wat in Parijs reeds voorbijgestreefd was, kon in Brussel of Besançon niettemin onthaald worden als baken van moderniteit. Evenzeer liep Amsterdam in de zeventiende eeuw voorop in de ruimtelijk inplanning van het winkelgebeuren, maar hinkte het in de negentiende-eeuwse transitie naar arcades en *department stores* dan weer hopeloos achterop. Innovatie was vaak noch lineair, noch onafwendbaar, zo blijkt telkens opnieuw uit de bijdragen in dit boek.

De auteurs in *The landscape of consumption* nuanceren ook de rol van de 'traditionele' vooruitgangsmotoren. Technologische voor-

uitgang in beglazing, architectuur, stedenbouw, of verkooptechnieken eisen niet langer de hoofdrol op in het verklaren van de moderne consumptiecultuur. Zo beklemtoont Claire Walsh vooral de rol van de politieke hang naar stedelijke rationalisatie en veiligheid. Ilja Van Damme en Laura Van Aert stippen ook het belang aan van sociale veranderingen die samenhangen met de groeiende onpersoonlijkheid van het shopping-gebeuren. Clé Lesger vestigt de aandacht op de rol die de specifieke bezitsstructuren in Amsterdam speelden in het vormgeven aan het stedelijke consumptielandschap. En ook de spectaculaire demografische groei en de resulterende politieke problemen rond mobiliteit en vervuiling komen meermaals als verklaring naar voren.

Dergelijk revisionisme is enerzijds erg welkom, anderzijds kan men zich de vraag stellen of de grote economische en technologische transformaties die het bestudeerde tijdperk kenmerkten hier niet te veel naar de achtergrond verdwenen zijn. Over de industriële revolutie, massaproductie, of de steeds langer wordende productieketens, en het effect van dat alles op het consumptielandschap verneemen we nauwelijks iets.

Zoals elke goede bundeling van vernieuwend onderzoek, roept dit boek ook weer nieuwe vragen op. In *The landscape of consumption* wordt weliswaar sterk ingezet op het beschrijven en begrijpen van het winkelandschap, maar heel wat minder aandacht gaat naar de effecten van dat landschap op consumptie zelf. Hoe belangrijk waren die winkelstraten, verhoogde voetpaden, gaslantaarns, arcades, bazaars, en warenhuizen nu eigenlijk? Veranderden ze de aard van consumptie wezenlijk, en gaven ze zo vorm aan een andere consumptiecultuur? De gepresenteerde artikelen lijken het daarover alvast onderling oneens. Heidrun Homburg merkt op dat het uitblijven van grote vernieuwingen in

het winkellandschap in Duitsland blijkbaar een 'democratisering' en verspreiding van de moderne consumptiecultuur niet in de weg stond. Omgekeerd lijkt Anneleen Arnout sceptisch over de rol van gloednieuwe Brusselse galerijen in het transformeren van (ver)koopgedrag. Anderzijds wijzen Ilja Van Damme en Laura Van Aert er wel op hoe het nieuwe consumptielandschap van Antwerpen net bijdroeg tot sociale exclusie in de nieuwe consumptiecultuur. Over de invloed van de materialiteit en ruimtelijkheid van het winkelen op

het consumptiegedrag zelf, is het laatste woord met dit boek dus niet gezegd.

The landscape of consumption is een coherente bundel geworden, die in rijke schakeringen de grote diversiteit schetst waarin de moderne consumptiesamenleving ontstond. Zo wordt het perspectief voor zowel vroegmodernen als specialisten van de negentiende-eeuwse *retail revolution* gevoelig verbreed, met heel wat waardevolle nieuwe inzichten tot gevolg.

Wouter Ryckbosch, Universiteit Gent

Middeleeuwen

Bruce Lincoln, *Between history and myth. Stories of Harald Fairhair and the founding of the state* (University of Chicago Press; Chicago, 2014) 296 p., ill., €49,50 ISBN 9780226140926

Schatgraven in Oudnoordse koningssaga's

Samenlevingen hebben behoefte aan verhalen over zichzelf. Zonder een overtuigende ontstaansmythe, waarin het bestaan van de groep verklaard en gelegitimeerd wordt, ontbreekt er sociale cohesie en wordt de natuurlijke orde der dingen ter discussie gesteld. Vooral de staat, meestal het product van onnavolgbare dynastieke verstrengelingen en oorlogvoering, is gebaat bij een sterke funderingsmythe waarin de *status quo* wordt voorgesteld als geworteld in een mythische voortijd, bewerkteld door bovenmenselijke voorzienigheid. In dit genre lopen mythe en geschiedenis naadloos in elkaar over en worden aardse gebeurtenissen doordrenkt met bovennatuurlijke zeggingskracht. Net zoals mythen worden ontstaansgeschiedenissen gekoesterd, eindelijk herkauwd, en continu aangepast aan het heersende politieke discours. Ook worden ze gekaapt door verschillende fracties binnen de gemeenschap, die door het aanbrengen van

subtiele, op het eerste gezicht triviale revisies het hele narratief naar hun hand kunnen zetten.

Er is een geoefend oog voor nodig om de ideologische implicaties van zulke kleine revisies op waarde te schatten. Zo'n geoefend oog heeft de Amerikaanse mytholoog en godsdiensthistoricus Bruce Lincoln, die in zijn boek *Between history and myth* de verschillende versies van de ontstaansgeschiedenis van de Noorse staat aan een fijnmazige analyse onderwerpt. Lincoln is professor aan de Universiteit van Chicago en heeft uitgebreid gepubliceerd over de rol van mythen in de samenleving. Bekend is hij vooral vanwege zijn provocatieve claim dat alle studie naar Indo-Europese mythologie (waar de Oudnoordse mythen deel van uitmaken) per definitie ideologisch is, en dat een objectieve benadering niet bestaat. In *Between history and myth* benadrukt hij niet zozeer het ideologi-

sche karakter van het onderzoeksveld, als wel dat van de middeleeuwse bronnen zelf. In gekoesterde teksten als ontstaansmythen is geen enkel detail triviaal, en door het aanbrengen van kleine veranderingen verstevigt de (her)verteller zijn ideologische grip op de stof.

De centrale persoonlijkheid in de ontstaansgeschiedenis van de Noorse staat is koning Harald Schoonhaar (ca. 850-932), die in een bloedige campagne de Noorse stamhoofden aan zijn gezag onderwierp en de geschiedenis inging als de eerste koning van een verenigd Noorwegen. Het verhaal van zijn zegetocht bevat veel legendarische elementen, en werd pas voor het eerst opgetekend in de twaalfde eeuw. Harald begon zijn onderneming nadat een prinses zijn huwelijksaanzoek in de lucht sloeg, en proclameerde alleen in te stemmen als hij heel Noorwegen onder zich verenigd had. Harald, die het heidendom beoefende maar in middeleeuwse bronnen vaak wordt afgeschilderd als een soort nobele proto-christen, zwoer daarop dat hij zijn haar en baard niet zou knippen totdat hij tot koning van heel Noorwegen gekroond was. En zo geschiedde.

Wat vaak over het hoofd gezien wordt, is dat Haralds veroveringsdrang niet tot één, maar tot twee nieuwe politieke entiteiten heeft geleid. De boeren en lokale machthebbers die zich tussen Harald en zijn politieke ambities gesteld zagen, besloten veelal het geweld te ontvluchten en hun geluk te beproeven op het verafgelegen IJsland. Dat onbewoonde eiland was recentelijk ontdekt, en werd vanaf circa 870 gekoloniseerd door Noormannen en Scandinaviërs van uiteenlopend pluimage. Vrijheidsdrang en de ontduiking van Haralds tirannie vormden al snel de pijlers van de IJslandse oorsprongsmythe, en het wekt weinig verbazing dat de koning er in de IJslandse bronnen (en dan vooral in de be-

roemde familiesaga's) niet bijzonder goed vanaf komt.

Lincoln neemt de lezer bij de hand en voert deze door de verschillende versies van Haralds levensverhaal, zoals die in IJslandse konings-saga's en Noorse *historiae* uit de middeleeuwen staan opgetekend. Per hoofdstuk belicht de auteur een bepaald motief dat in de verschillende bronnen voorkomt, variërend van de inhoud van Haralds plechtige eed tot de precieze bloedlijn van zijn moeder. De doorwrochte analyses van de variaties binnen het bronnenmateriaal worden versterkt door overzichtelijke diagrammen en stambomen, en bovendien is het boek voorzien van een zeer uitgebreide appendix (75 bladzijden) waarin per thema de overeenkomsten en deviaties tussen de verschillende versies schematisch worden weergegeven. Dit vormt zeker een verrijking voor het werk als geheel, maar waarschijnlijk waren deze overzichten beter tot hun recht gekomen als ze in de hoofdtekst zelf waren ingebed.

In sommige gevallen is de motivatie achter het implementeren van een bepaald verhaal-element glashelder. Zo zal het weinigen verbazen dat de episode waarin de jonge Harald vijf jaar lang in de bergen onderwezen wordt door de kwaadaardige reus Dofri volledig ontbreekt in de Noorse bronnen. Het wordt interessanter als de variaties genuanceerder zijn. Om die reden speelt de dertiende-eeuwse *Heimskringla* ('Wereldkring'), een geschiedenis van de Noorse koningen gecompileerd door de IJslandse dichter en geschiedschrijver Snorri Sturluson, een centrale rol in Lincolns boek. Snorri onderhield warme banden met het Noorse hof, en schreef in een tijd waarin Haralds afstammelingen hun invloed op IJsland wilden vergroten. Hij schreef zowel voor een IJslands als een Noors publiek, en moest daarom continu schipperen tussen de uiteenlopende politieke voorkeuren van beide groe-

pen, zonder daarbij iemand op de tenen te trappen. Volgens Lincoln vormt *Heimskringla* een uiterst geavanceerde vorm van verdekte kritiek, die alleen door zijn IJslandse publiek opgepikt werd en voor zijn Noorse lezers onopgemerkt bleef. Een gevaarlijk spel dus, dat Snorri volgens Lincoln met verve gespeeld heeft.

Pièce de résistance van Lincolns betoog is ongetwijfeld zijn hoofdstuk over Haralds vader, Halfdan de Zwarte, die rond 860 aan zijn einde kwam toen hij met paard en slee door het ijs zakte. Geen enkele bron geeft meer details over dit noodlottige gebeuren dan Snorri's *Heimskringla*, waarin grote nadruk gelegd wordt op het feit dat het ijs brak omdat het door koeienmest opgewarmd was. Waarom is dit zo belangrijk? Volgens Lincoln ligt het antwoord op deze vraag besloten in een ander werk van Snorri's hand, namelijk de *Proza Edda*, een handboek voor IJslandse dichters, waarin veel van de Oudnoordse mythen opgetekend staan. In Snorri's versie van de Oudnoordse scheppingsmythe ontstaat de eerste god als deze door de oerkoe Auðumbla uit het ijs gelikt wordt. Auðumbla kennen we alleen uit de *Proza Edda*, en het feit dat ze niet voorkomt in oudere bronnen doet vermoeden dat zij aan Snorri's eigen fantasie ontsproten is. Volgens Lincoln is het geen toeval dat deze creatieve invoeging van Snorri, net als die in het verhaal van Halfdans dood, iets met koeien te maken heeft. Deze intertekstuele link leidt tot de conclusie dat deze passage in *Heimskringla* in feite een omdraaiing is van de scheppingsmythe; de eerste god verschijnt uit het ijs, Halfdan verdwijnt erin, en in beide gevallen wordt dit veroorzaakt door een koe. Lincoln concludeert hieruit dat het verhaal van Halfdans dood een belangrijk politiek sta-

tement bevat. Deze gebeurtenis vormt de deconstructie van de schepping, het einde van de natuurlijke orde, waarin de koning zich voegde naar oude en beproefde wetten. Halfdan was de laatste legitieme koning geweest, de laatste in een lange lijn die afstamde van de goden zelf, en zijn opvolger, Harald, brak met de natuurlijke orde door de privileges van zijn onderdanen te schenden en een koningschap te vestigen dat indruiste tegen alles dat acceptabel was. Vlijmscherpe kritiek kortom, die alleen opgepikt kon worden door diegenen die de mythische betekenis van koeien en ijs (als uitgelegd in de *Proza Edda*) doorgrondten.

In de slotbeschouwing van het boek wijst Lincoln erop dat de conventionele lezing van de behandelde teksten niet per se incorrect is, maar wel incompleet. De interpretatie die hij in dit boek voorstelt is behoorlijk radicaal, en legt spannende dwarsverbanden die nog niemand voor hem ooit gelegd heeft. Lincoln is zeker niet de eerste die beweert dat Snorri uiterst creatief is omgesprongen met zijn bronnenmateriaal, en ook de politieke dimensie van Snorri's *Edda* is recentelijk nog in kaart gebracht door Kevin Wanner. Maar de voorgestelde nieuwe lezing van *Heimskringla* (aan de hand van Snorri's mythologische werk) gaat veel verder dan eerdere theorieën, en alleen al om die reden verdient dit boek warme aanbeveling. Lincolns betoog provoceert, en zal de geïnteresseerde lezer (of deze zich nou wel of niet in zijn conclusies kan vinden) van de nodige denkstof voorzien. Op z'n minst zal dit werk de lezer bewuster maken van de subtiële boodschappen die achter de meest triviale details van een tekst schuil kunnen gaan.

Simon Halink, Rijksuniversiteit Groningen

Jehangir Yezdi Malegam, *The sleep of Behemoth. Disputing peace and violence in Medieval Europe, 1000-1200* (Cornell University Press; Ithaca en Londen, 2013) xiv, 335 p., \$57,95, ISBN 9780801451324

Vrede door geweld

Een goed boek begint met een pakkende titel, dus dat zit hier wel snor, want wie wil niet graag méér weten over 'de slaap van Behemoth', zeker als dat wordt verteld door een auteur met de naam Jehangir Yezdi Malegam? Alleen Bijbelvaste lezers zullen onmiddellijk weten, wie of wat Behemoth is: een monsterlijk beest, zo staat in het boek Job, dat 'in het halfduister sluimert op moerassige plekken, aan het oog onttrokken door riet'. Uiteraard was dat volgens middeleeuwse Bijbelexegeten een metafoor, en bisschop Rufinus van Sorrento, een belangrijke adviseur van paus Alexander III (1159-1181), gebruikte die metafoor om een nieuwe theologie van de vrede te ontvouwen. De oude theologie was die van Augustinus' *De civitate Dei*, waarin de duivelse, hoogst onvolkomen aardse vrede wordt geplaatst tegenover de perfecte, vooralsnog onbereikbare hemelse vrede. In zijn traktaat *De bono pacis* ('Over het goede van vrede') vervangt Rufinus dat binaire schema door een driedeling. Er zijn drie soorten van vrede, die corresponderen met drie voor de heilsgeschiedenis wezenlijke locaties: Egypte, Jeruzalem en Babylon. De eerste twee vredes komen min of meer overeen met het schema van Augustinus, namelijk de duivelse 'valse' vrede, gesymboliseerd door de slapende Behemoth en de spirituele, eeuwige vrede van het hemelse Jeruzalem. Maar Rufinus wijst nog een derde vorm aan, een middenweg, en dat is de 'vredige wil van de wet' van politieke gemeenschappen. Door daaraan vast te houden is er hoop dat Behemoth blijft slapen en dat 'gewoon goede mensen' uiteindelijk het pad naar het hemelse heil zullen vinden.

Nu gaat Malegams boek niet zozeer over de

politiek-theoretische invulling die aan deze Rufinische gedachte van een seculier-politiek vredespad is gegeven, en evenmin over de impact daarvan op de legitimatie van wereldlijke macht (dat gebeurde eigenlijk allemaal pas in de veertiende eeuw), maar over de theologische aanloop ernaartoe. Die werd in de elfde en twaalfde eeuw genomen via de ontwikkeling van een nieuwe kerkelijke vredetheologie. Volgens Malegam ging de kerk zich in die periode steeds meer opwerpen als hoeder van de vrede in de wereld, zowel tegen bedreigingen van binnenuit (naast tirannieke vorsten en autonomistische stadscommunes ook ketters en andere abjecte groepen in de samenleving) als bedreigingen van buitenaf (moslims en andere ongelovigen). Meer dan ooit tevoren ging de kerk vanuit dat brede perspectief niet alleen de opvatting uitventen dat vrede een kernwaarde is van het christendom, maar ze eiste bij de realisatie daarvan meteen een activistische rol voor zichzelf op. Dit creëerde twee paradoxen. Ten eerste stond een actieve rol van de kerk op gespannen voet met een ander vroegkerkelijk ideaal, namelijk dat van berusting en afzijdigheid van de wereld (en het zoeken naar innerlijke vrede). Ten tweede sloot het kerkelijke vredesactivisme het gebruik van geweld bepaald niet uit, vooral ook omdat met het vestigen van vrede haast was geboden, omdat men er heilig van overtuigd was dat het einde der tijden naderde.

Met de eerste paradox doet Malegam veel minder dan met de tweede. Er is één hoofdstuk, 5, dat draait om het thema van de innerlijke, spirituele vrede, de andere draaien toch hoofdzakelijk om de activistische paradox. Hoofdstuk 1 plaatst de proliferatie van banale

heerschappijen en de opkomst van stadscommunes tegenover de Pax Dei-beweging. De teur van het discours daaromheen was dat bisschoppen en monniken zich wel als 'vredestichters' moesten profileren omdat wereldlijke autoriteiten, koningen voorop, in het handhaven van de vrede ernstig tekortschoten. Hoofdstuk 2 beschrijft hoe die nieuwe kerkelijke betrokkenheid in de wereld een radicale vertaling kreeg in wat Malegam noemt de 'opstandtheologie' (*theology of insurrection*) die theologische rechtvaardiging zocht voor rebellie tegen wereldlijke machthebbers of geestelijke gezagsdragers die 'valse vrede' verkochten. De laatsten deden dat door het instandhouden van een systeem waarin kerkelijke ambten via vriendjespolitiek en corruptie werden vervuld. Daarmee werd misschien wel de lieve vrede binnen de aristocratie bewaard maar tegelijkertijd vormden dergelijke praktijken een obstakel op de weg naar de hemelse vrede. De opstandtheologie werd op die manier een ideologische stut van de Investituurstrijd, die vervolgens ook een neo-Donatistisch aspect kreeg toen paus Gregorius VII alle sacramenten die verleend waren door geestelijken die zich bezoedeld hadden aan genoemde praktijken ongeldig wilde verklaren. Deze constatering verschaft Malegam de aanleiding om in twee hoofdstukken (3 en 4) uit te weiden over de ingewikkelde theologische discussies rond de vragen wat sacramenten nu in essentie waren, wie ze mochten toedienen en wie ze mochten ontvangen. Dit is allemaal buitengewoon boeiend maar de hoofdlijn van het betoog raakt hierdoor wel uit het vizier.

De draad wordt weer opgepakt in hoofdstuk 6 over het hernieuwde, krachtige christelijke activisme dat vanaf de elfde-twaalfde eeuw zichtbaar wordt in een pastoraal indoctrinatie-offensief (gewone gelovigen moesten beter doordrongen worden van de christelijke

geloofswaarheid) en in al te vaak gewelddadige bekeringscampagnes (heidenen moesten worden gekerstend). De kerkelijke voorhoede werd nu gevormd door nieuwe orden zoals cisterciënzers, reguliere kanunniken en bedelbroeders.

Het probleem van concurrentie staat centraal in hoofdstuk 7. Naast de geestelijkheid wierpen zich namelijk ook de ontlukende stedelijke gemeenten op als hoeders bij uitstek van de vrede, en wel vanuit het beginsel dat vrede de normale toestand van de staat dient te zijn, niet een ideaal dat moet worden nagestreefd. De kerk stond hier lange tijd ambivalent tegenover en zag de stedelijke strijd voor vrijheid en vrede eerder als gezagsondermijnd en bedreigend voor de maatschappelijke harmonie. Het duurde dan ook tot het midden van de twaalfde eeuw voordat stadsgemeenten en stadstaten zich aan het kerkelijke odium wisten te onttrekken en hun humanistische idealen van vrede, gerechtigheid en harmonie ook door kerkelijke autoriteiten serieus werden genomen.

Het slothoofdstuk, 8, heeft als titel 'Het disciplineren van Behemoth', die hier de gestalte aanneemt van keizer Frederik Barbarossa, de belichaming van de 'duivelse vrede' in de ogen van de pauselijke activist Rufinus van Sorrento. De context waarbinnen diens vredes traktaat tot stand kwam was de weer opgelaaide strijd tussen *regnum en sacerdotium*, met als voorlopig eindpunt het Derde Lateraanse Concilie van 1179. Het was bij die gelegenheid dat paus Alexander III zijn blauwdruk voor een nieuwe theocratische sociale orde ontvouwde, waarin paus en clerus vrij van seculiere bemoeienis de leiding zouden nemen in het handhaven van de vrede in de wereld.

Malegams belangrijke boek heeft onmiskenbaar aantrekkelijke kanten. Het zet op een originele en intellectueel prikkelende ma-

nier een cruciaal thema met een hoge actualiteitswaarde in de etalage: hoe verkoop je een geloofsovertuiging als een religie van vrede terwijl repressie en geweld tegelijkertijd onderdeel van de vredesboodschap zijn? In zijn benadrukking van het kerkelijke activisme bij het uitdragen van die ambigue boodschap stelt Malegam bovendien bestaande verklaringsmodellen voor groeiende intolerantie in de latere middeleeuwen, zoals in het bijzonder R.I. Moore's opvattingen over de 'formation of a persecuting society' ter discussie. Ten slotte brengt Malegam de spitsvondige theologische zoektocht naar de kwadratuur van

een cirkel (vrede met geweld) overzichtelijk in kaart door zich te concentreren op de analyse van een beperkt aantal, per deelonderwerp zorgvuldig geselecteerde contemporaine teksten. Daar staat als nadeel tegenover dat het toch al complexe betoog nogal eens op een zijspoor belandt waardoor de hoofdlijn uit het oog raakt. Maar de geïnteresseerde lezer moet dat wat intuïtieve zoeken maar voor lief nemen en zich laten meevoeren op Malegams gedachtestroom. Het loont de moeite!

Peter Hoppenbrouwers, Universiteit Leiden

Nieuwe Tijd

Inger Leemans en Gert-Jan Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1700-1800: de Republiek* (Bert Bakker; Amsterdam, 2013) 816 p., ill., tbl., €65,- ISBN 9789035130456

Verwondering en verwensing: een nieuwe achttiende eeuw

De achttiende eeuw werd lange tijd als een literair karige periode beschouwd, overschaduwd door de 'gouden eeuw' en de romantiek. Het vierde deel van de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* vormde daarom een uitdaging, maar bood ook ruimte voor een 'nieuw' verhaal. De afgelopen twee decennia heeft de achttiende eeuw grote wetenschappelijke aandacht genoten en van dit onderzoek kon nu eindelijk de balans worden opge maakt. De auteurs van *Worm en donder* zijn hier zeer goed in geslaagd, oordelen de meeste recensenten, waarbij ze vooral de levendige verteltrant en de thematische opzet prijzen. Ik sluit me daarbij aan, maar zal hier ook ingaan op de bijdrage van dit boek aan de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving in het algemeen en de achttiende eeuw in het bijzonder.

Inger Leemans, hoogleraar Cultuurgeschie-

denis aan de Vrije Universiteit, en Gert-Jan Johannes, schrijver en cultuurhistoricus aan de Universiteit Utrecht, hebben gekozen voor een thematische opzet. In negen hoofdstukken worden teksten rondom een bepaald thema behandeld, zoals het boekbedrijf (hoofdstuk 2), literaire organisatievormen (3) en poëtica (4). Vervolgens komen in drie hoofdstukken prominente onderwerpen aan bod als natuurbeschouwing (5), de maatschappij (6) en reizen (7), om ten slotte de weerslag van religie (8) en politiek (9) op de literatuur in kaart te brengen.

De keuze voor een thematische opzet hangt samen met het achttiende-eeuwse literatuurbegrip, waarover de auteurs uitweiden in het eerste hoofdstuk. Het woord 'literatuur' in de betekenis van 'schone letteren' komt pas aan het einde van de eeuw in zwang, wat impliceert dat schrijvers zich nog niet zo nadruk-

kelijk profileerden als literatoren en zo ook niet werden geprofileerd door tijdgenoten. Daar komt bij dat de achttiende-eeuwse schriftcultuur werd gekenmerkt door maatschappelijkheid en genootschappen in plaats van individuele schrijversgenieën. Dit bemoeilijkt een traditionele opzet aan de hand van schrijversportretten. Een thematische opzet gaat aan dit probleem voorbij door de sociale, wetenschappelijke en politieke verbanden tussen de teksten voorop te stellen. Deze benadering doet aan het werk van geëngageerde schrijvers als Johannes Kinker en Elizabeth Maria Post meer recht dan een stilistische analyse; ze laat de oude teksten weer krioelen en donderen.

Een tweede opmerkelijke keuze is geweest om, geheel tegen de uitgangspunten van de Taalunie in, de Noord- en Zuid-Nederlandse literatuur niet in één band te behandelen; de twee schriftculturen zouden te ver uiteen liggen. Dat mag zo wezen, maar het feit dat er geen Nederlands letterkundige is met voldoende kennis van beide gebieden geeft ook aan dat er nog een slag te maken is in de internationalisering van het onderzoek naar de achttiende eeuw. Het deel 4b over de Zuid-Nederlandse literatuur wordt geschreven door Tom Verschaffel en zal in 2016 verschijnen.

Worm en donder is een bijzonder aange naam boek en dat komt, mijns inziens, door het respect en de humor waarmee Leemans en Johannes over het verleden schrijven. Het opmerkelijke streven van de fysicotheologen bijvoorbeeld, om van ieder natuurverschijnsel het nut voor de mens aan te tonen – de walvis als zwemmend pakhuis van vlees en levertraan – wordt door de auteurs niet veroordeeld, maar ook niet ‘dood’ gehistoriseerd. Met subtiele humor geven ze blijk van hun verwondering, om het ‘vreemde’ vervolgens ook te relativiseren. De kapitalistische uitbui-

ting van natuurlijke bronnen in onze eigen tijd en de ecologische trends die daar weer op reageren maken zichtbaar dat we nog altijd worstelen met het vinden van een evenwicht tussen misbruik en natuurgeloof.

Prijzenswaardig is ook het grote aantal vrouwelijke schrijvers dat in dit boek de revue passeert. Het typeert de houding van Leemans en Johannes ten aanzien van de literaire canon: niet expliciet kritisch, maar positief voortbouwend aan een politiek bewuste geschiedenis. Zo besteden ze ruim aandacht aan *Kraspoekol, of de slaavernij* (1800), een toneelstuk van Dirk van Hogendorp dat overigens al ter sprake kwam in *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1993). De tekst illustreert dat de rol van Nederland in Indië ook in de achttiende eeuw al werd geëncoreerd: ‘Wreede Hollanders! Zijn wij niet uw natuurgelovigen? uwe medemenschen? Neen, wij zijn uwe honden!’ Op zich vormt deze boodschap, gericht tegen een Euraziatische slavendrijfter, weer een uitdaging voor genderanalyse in termen van ras, sekse en dierlijkheid.

Het enige dat ik mis, naast de sociale, religieuze en politieke inbeddingen, is de filosofische. De invloed van Spinoza wordt wel genoemd, maar niet theoretisch uitgewerkt en de paragraaf over de ‘natuurlijke economie’ was nog prikkelender geweest als het denken van Adam Smith daarin zou zijn betrokken. Ik zeg dit omdat er momenteel in de historische letterkunde een gat valt wat betreft de theoretische benadering, nu de literatuurwetenschap zich steeds meer op moderne en internationale teksten richt. Daar komt bij dat filosofie en letterkunde in het verleden nauw verweven waren.

In de conclusie noemen Leemans en Johannes hun werk ‘een interessante poging [om] de inmiddels achterhaalde ambities van een vorig tijdperk vorm te geven’. In de

achttiende en de negentiende eeuw vormde de literatuurgeschiedschrijving een wapen in de strijd tegen het zedelijk verval der natie. Tegenwoordig wordt ze liever gezien als een 'bevestiging van de eigen culturele identiteit in een snel internationaliserende wereld', hoewel ook die visie onder druk staat. De positie van de literatuurgeschiedenis binnen de samenleving houdt verband met die van de letterkunde en de geesteswetenschappen, die hun bestaansgrond steeds feller moeten bevechten.

Hoewel digitalisering niet de oplossing vormt voor een veel diepgaandere verandering in de waardering van literatuur, is het jammer dat er van *Worm en donder* niet ook een online versie verschijnt. Als boek loopt ze haar grootste doelgroep mis, aangezien leerlingen en studenten de gang naar de bibliotheek nog maar zelden maken. Daarbij zou een digitale zoekfunctie de toegankelijkheid van dit naslagwerk zeer ten goede komen; voor de grote groep van minder bekende au-

teurs volstaat een register op namen en titels niet.

Maar dat zijn randvoorwaarden. Leemans en Johannes hebben met *Worm en donder* een ingenieuze en eigentijdse literatuurgeschiedenis afgeleverd. Met name hun positieve houding en politieke bewustzijn acht ik waardevolle bijdragen aan de literairhistorische traditie in Nederland. Onbetaalbaar is het spel met de worm, die in elk hoofdstuk in een andere gedaante opduikt. Zoals in ieder goed boek hebben de auteurs eigenschappen van hun protagonist overgenomen; als twee hongerende rupsen vreten ze zich een weg door het literaire landschap van de achttiende eeuw, daarbij als aardwormen de grond omwoelend voor nieuw vruchtdragend onderzoek, om ons ten slotte een vlinderperspectief te bieden over een werkelijk en wonderlijk nieuwe achttiende eeuw.

Marrigje Paijmans, Radboud Universiteit Nijmegen

Henk Nellen, *Hugo Grotius. A lifelong struggle for peace in church and state, 1583-1645* (Brill; Leiden en Boston, 2014) 827 p., ill., €199,- ISBN 9789004274365

Humanistische wetenschap ten dienste van de vrede

Hugo de Groot: de erudiete jongeling die in geen tijd wist op te klimmen tot de hoogste machtsposities in de jonge Republiek. De man die even bruusk in ongenade viel, veroordeeld werd, maar wist te ontsnappen uit slot Loevestein in de beroemde boekenkist. De intellectueel die werkzaam was in Frankrijk en zijn diensten aanbood aan de Zweedse koningin en intussen nagenoeg overal bekend was geworden met zijn geschriften over recht, politiek en theologie, niet in het minst met zijn invloedrijke werk *De iure belli ac pacis*. Dat alles is goed geweten. Maar toch ontbrak tot

voor kort een gedegen biografie over 'het mirakel van Holland', zoals de Franse koning Hendrik IV de jonge Hugo ooit noemde. In 2007 verscheen eindelijk de lang verwachte, vuistdikke, door Balans gepubliceerde biografie. In het Nederlands. Het internationale publiek bleef op zijn honger zitten, maar zijn geduld werd beloond met de Engelse vertaling van dit monumentale werk – dat inmiddels meermaals in de prijzen was gevallen. Het boek verscheen in 2015 bij Brill, mooi vormgegeven, met (de veel handigere) voet- in

plaats van eindnoten, en een veel grotere illustratiekatern met alle afbeeldingen in kleur.

Auteur: Henk Nellen. 'Who else?' zouden we misschien verbaasd kunnen uitroepen. Nellen heeft zich jarenlang toegelegd op leven en werk van De Groot. Als medewerker van het Huygens ING werkte hij onder meer mee aan de laatste vijf delen van de uitgave van diens correspondentie. Bovendien kent hij als specialist ideeëngeschiedenis van de vroegmoderne tijd ook de bredere context bijzonder goed. Meer dan vijf jaar schreef Nellen aan Grotius' biografie. Het resultaat is een echt *magnum opus* – in alle betekenissen van het woord.

Nellens studie is natuurlijk niet de eerste biografie over de veelzijdige en immer rusteloze Hollander. Maar het is wel de eerste waarvoor gebruik kon worden gemaakt van de schier onuitputbare bron van informatie die aan het licht was gekomen met de uitgave van de volledige correspondentie. Maar liefst meer dan 7700 brieven zijn bewaard gebleven – van 263 verschillende geadresseerden en 287 correspondenten die zich tot Grotius wendden. Deze monumentale briefcollectie vormt de grote kapstok waaraan de hele biografie is opgehangen. Minutieus doet Nellen uit de doeken welke stappen De Groot nam in zijn leven, met wie hij allerhande relaties onderhield, welke taken hij allemaal op zich nam, welke werken hij publiceerde en plande, en hoe het hem in zijn privésfeer verging. Bijzondere aandacht besteedt hij daarbij aan diens bezigheden als geleerde en hoe De Groot zijn openbare taken probeerde te combineren met zijn passie voor de letteren. Daardoor komt ook een beeld naar voren dat heel sterk de nadruk legt op zijn verdiensten als humanist.

Twee aspecten krijgen bijzondere aandacht in deze biografie. Ten eerste zijn dat de vele relaties van Hugo Grotius. Nellen toont duidelijk hoe vriendschapsbanden werden ge-

smeed, relaties werden aangeknoopt, banden werden doorgeknipt. Dat geeft een unieke inzicht in de innerlijke leefwereld van de staatsman en intellectueel, alsook in het grote netwerk dat hij heeft opgebouwd. Nellen maakte er trouwens een punt van om de vele tientallen personen die de revue passeren uitvoerig voor te stellen. Dat maakt dit boek tot zoveel meer dan louter een studie over De Groot. Het biedt tegelijkertijd een kleurrijk overzicht van de protagonisten – vooral collega-humanisten en geleerden – van het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw. En hun relaties onderling waren vaak allerm minst vriendschappelijk en vrij van jaloezie, zoals meermaals blijkt. De carrière van de ene werd meer dan eens gemaakt ten koste van de andere.

Ten tweede maakt Nellen veel plaats vrij voor de verschillende werken van Grotius. De nadruk ligt daarbij niet zozeer op een omstandige en kritische uiteenzetting van de inhoud, als wel op de genese en de bijbehorende begeleidende teksten. Aan wie droeg De Groot een werk op en waarom? Hoe rijpten bepaalde ideeën, wanneer vertrouwde hij die aan het papier toe en wanneer besliste hij om die ook in druk vrij te geven? Bijzonder interessant zijn de strategieën die hij hanteerde bij de introductie van een werk: hoe hij zorgvuldig enkele mensen uitkoos die als eerste zijn nieuweling mochten lezen om de eerste reacties voorzichtig af te tasten vooraleer die vrij gegeven werd aan het grote publiek. Nellen brengt ook nauwkeurig in kaart wie een bijdrage leverde voor het voorwerk en hoe die auteurs elk afzonderlijk meehielpen om een specifiek Grotius-beeld te construeren. Omgekeerd gaat Nellen eveneens na voor welke collega's Grotius zelf in zijn pen kroop door een liminair gedicht of een begeleidende brief te schrijven.

Het resultaat is een veelzijdig beeld van

een man die stevig geworteld is in een groots netwerk. De interacties tussen die verschillende personen scheppen een zeer levendig beeld, waarbij evenwel niet altijd even duidelijk is hoe bewust Grotius gestalte gaf aan zijn literaire en politieke *persona*. Want het is nu wel genoegzaam bekend dat de brief in de vroegmoderne tijd niet louter als een neutraal document gelezen mag worden. Het was heel zeker ook een instrument om een publiek portret algemeen ingang te doen vinden. Door de biografie zo sterk op de correspondentie te enten, komt Grotius' netwerk misschien wel heel goed naar voren, maar is er onvermijdelijk minder plaats voor een rigoureuze analyse van de inhoud zelf van zijn werken en ideeën.

Maar dat kon ook bijna niet anders. Dat is een opgave op zich. En om dat in detail te bieden is minstens een tweede volume noodzakelijk. Hoe dan ook kan er geen twijfel over bestaan dat deze Engelse versie van Nellens eerder in het Nederlands verschenen biografie een absolute must is. Alleen valt de enorme kostprijs te betreuren. En dat terwijl het portret van deze intellectuele en politieke duizendpoot toch voor iedereen toegankelijk zou moeten zijn – zeker nu het met zo'n kennis van zaken uit de doeken is gedaan door iemand die omwille van zijn kennis over De Groot en zijn cirkel alleen maar te benijden is.

Erik De Bom, KU Leuven

Hugh Thomas, *World without end. The global empire of Philip II* (Allen Lane; Londen, 2014) xviii, 464 p., ill., krt., €29,- ISBN 9781846140839

De Spaanse verovering van Amerika herbekeken

Hugh Thomas' *World without end* is het laatste deel van een trilogie die begon met *Rivers of gold: the rise of the Spanish Empire* (2003) en *The golden age: the Spanish Empire of Charles V* (2010). De bekende Britse historicus maakte in de jaren zestig naam met zijn werk over de Spaanse burgeroorlog, maar publiceert sinds 1993 voornamelijk over de Spaanse verovering van Amerika.

Ondanks de titel handelt *World without end*, net als de eerste twee delen, uitsluitend over Spaans-Amerika, en laat het de Europese gebieden van het rijk buiten beschouwing. In dit derde deel schetst de auteur in eerste instantie het bureaucratische systeem – kerkelijke instellingen inbegrepen – dat onder Filips II het immense Spaanse rijk bestuurd. Vervolgens beschrijft hij de politieke ontwikkelingen in de vicekoninkrijken Nieuw-Spanje en Peru. Het centrale gedeelte van het boek (pp.

121-259) gaat in op de verovering van wat op dat ogenblik perifeer gebied was: Chili, Yucatán, Río de la Plata, Paraguay, het binnenland van Nieuw-Granada en de Filippijnen. Daarentegen heeft Thomas nauwelijks aandacht voor de incorporatie van de Portugese overzeese gebieden tijdens de Unie van de Kronen (1580-1640), toen Filips als koning van Spanje én Portugal over beide rijken heerste.

Thomas is een begenadigd verteller, en het boek leest dan ook als een trein. Zijn tekst geeft blijk van een gedegen kennis van de afkomst, motivering en activiteiten van de *conquistadores* en missionarissen die het rijk vormgaven. Alleen wanneer hij de aandrang voelt om volledig te zijn, en bijvoorbeeld alle vicekoningen van Nieuw-Spanje of Peru vermeld wil hebben zonder dieper in te gaan op hun regeerperiode, wordt zijn boek wat schools en eerder opsommend. Zeker de

eerste twee hoofdstukken lijden onder dit euvel en zijn soms een staccato van personages, gebeurtenissen en weetjes, oppervlakkig en zonder veel onderlinge samenhang voorgesteld.

Hoewel Thomas' boek voornamelijk steunt op bestaande literatuur en weinig nieuwe kennis of inzichten aanreikt, heeft het twee grote verdiensten. Vooreerst neemt de auteur afstand van de visie op de Spaanse verovering van Amerika die door de Noord-Europese, veelal protestantse mogendheden, en in het bijzonder Engeland, werd opgebouwd. Deze visie legt de nadruk op de uitroeiing en uitbuiting van de indiaanse bevolking, en op de Spaanse aspiraties met betrekking tot de vestiging van een universele monarchie. Recensenten uit de Angelsaksische wereld die Thomas' boek hebben beoordeeld, lijden er nog steeds aan en schijnen gemakshalve te vergeten dat het lot van de inlandse bevolking in Noord-Amerika onder Engels/Amerikaans bestuur even droevig, zo niet vele keren droeviger was dan dat van Azteken of Inca's. Thomas kijkt voorbij deze karikatuur; hij stapt af van het stereotype beeld van 'de Spanjaard', bekijkt elke actor afzonderlijk, en biedt telkens een interpretatie die zelden zwart of wit is, maar meestal grijs. Door niet te vervallen in de klassieke slogans en dogma's schetst hij een uiterst boeiend en gevarieerd beeld van de Spaanse onderneming in Amerika, en maakt hij ruimte voor de verwezenlijkingen ervan op bestuurlijk, religieus, cultureel en sociaal niveau. Zelfs beruchte wreedaards als Aguirre probeert hij te duiden, zonder hun daden daarom te vergoelijken, zodat de lezer een beter inzicht krijgt in hun drijfveren.

De tweede verdienste van het boek is zonder meer de aandacht die Thomas besteedt aan de Spaanse politiek in de Stille Oceaan, met name de kolonisering van de Filippijnen en de militaire ondernemingen tegen China.

In de meeste studies over koloniaal Amerika wordt Spaans-Azië immers zelden in verband gebracht met Nieuw-Spanje, en weinig historici schijnen te weten dat de Filippijnen deel uitmaakten van Nieuw-Spanje, bestuurd werden vanuit Mexico-Tenochtitlán (zij het met een gouverneur ter plaatse), en de uitvalsbasis waren voor de Spaanse handels- en militaire contacten met Japan en China. Kenschetsend voor deze onwetendheid zijn de uitingen van ongeloof van dezelfde recensenten, die de plannen van Filips II voor de militaire verovering van China steevast afdoen als een teken dat het de hoogmoedige koning aan realiteitszin ontbrak. Thomas werkt dit gedeeltelijk zelf in de hand. Hij heeft het immers nergens over de manier waarop de Portugese vuurwapens in de zestiende eeuw de interne verhoudingen in Japan door elkaar schudden (en waarom zou in China niet hetzelfde kunnen gebeuren?). Maar belangrijker: hij gaat niet in op de plannen die Spanje en Japan smeedden om met de militaire steun van Japans bondgenoten in de regio China te veroveren. Vanuit dit perspectief wordt de onderneming heel wat plausibeler. Dat het nooit zover kwam, heeft te maken met de toenemende vervolging van de christenen in Japan, die bij Filips II en III niet op begrip kon rekenen en uiteindelijk tot de breuk tussen beide landen leidde.

Spelen de *conquistadores* en missionarissen een hoofdrol in dit boek, dan heeft Thomas veel minder aandacht voor de opbouw van de koloniale maatschappij. Weliswaar behandelt hij kort de financiering van de verovering en het vlootsysteem dat de verschillende gebieden met elkaar verbond, maar dat zijn niet meteen de meest doorwrochte hoofdstukken. Zelden heeft hij het over de rol die de indianen speelden in het koloniale systeem en de manier waarop ze het in hun voordeel wisten aan te wenden, de vermenging van indiaanse en Spaanse elites, het ontstaan van

een creools bewustzijn, de uitbouw van een kastenmaatschappij, de culturele *métissage*, de opbouw van de lokale economie, de organisatie van de arbeid (zelfs aan de handel in Afrikaanse slaven besteedt hij weinig woorden), de uitbouw van regionale, continentale en intercontinentale handelsrelaties, of het ontstaan van een syncretisch katholicisme. Deze eenzijdige aandacht voor de Spaanse actoren leidt in enkele gevallen zelfs tot al te positieve, zelfs kritiekloze inschattingen. De

bewondering die Thomas voor jezuïeten en franciscanen koestert zonder de negatieve consequenties van hun optreden te behandelen, is daar een mooi voorbeeld van. In die zin is zijn boek voornamelijk het verhaal van de hoofdrolspelers, en veel minder van de anonieme kolonisten en inheemse onderdanen die het rijk uiteindelijk vorm hebben gegeven.

Werner Thomas, KU Leuven

Nieuwste Tijd

Egil Asprem, *The problem of disenchantment. Scientific naturalism and esoteric discourse 1900-1939* (Brill; Leiden en Boston, 2014) 632 p., ill., €186,- ISBN 9789004251922

Betovering in een onttoverde wereld

Egil Asprem heeft een ambitieus boek geschreven waarin hij de geschiedenis van wetenschap, religie en esoterie met elkaar verbindt. Het is de bewerking van zijn proefschrift geschreven aan het Centre for History of Hermetic Philosophy and Related Currents van de Universiteit van Amsterdam. Het uitgangspunt van deze lijvige studie is dat 'onttovering', het zeer invloedrijke begrip van de socioloog Max Weber (1864-1920), niet als een sociaal-historisch proces moet worden gezien, maar als een cluster van aan elkaar gerelateerde, intellectuele problemen waarmee uiteenlopende historische actoren zich geconfronteerd zagen begin twintigste eeuw. De theoretische fundering hiervoor is de recente 'Problemgeschichte' die uitgaat van 'the contextual, situated, and embodied nature of intellectual questioning' (p.5).

Weber stelde in zijn rede 'Wissenschaft als Beruf' (1917, gepubliceerd in 1919) dat de 'Entzauberung der Welt' het lot van onze tijd is. Hij gaf hiermee uitdrukking aan een breed ge-

voel van onbehagen over de moderne cultuur waarin industrie, bureaucratie, wetenschap en technologie de dominante krachten waren geworden en er geen gemeenschappelijke ethiek of religie meer was. Weber zag 'onttovering' als een langdurig proces waarbij de goden en magische krachten die aanvankelijk het menselijk lot bepaalden, werden verdreven door de ene en ware God van de monotheïstische godsdiensten. Vervolgens werd het christendom verdreven door de moderne wetenschap. Reacties op deze 'onttovering' kwamen er in de vorm van nieuwe 'betoveringen', door Asprem het *re-enchantment paradigm* genoemd, waarin werd gepoogd de relatie tussen wetenschap en geloof/ethiek weer te herstellen.

Een dialectische, progressivistische opvatting waarin een wetenschappelijke hoofdstroom van *disenchantment* het geleidelijk wint van de esoterische onderstroom van *re-enchantment* (*establishment* versus *underground*, *self* versus *other*) wijst Asprem af. Het gaat hem om een synchroon perspectief

met oog voor individuen 'who have pushed the boundaries of reason, contested the limits on knowledge, and sought to reverse the differentiation of religious from scientific spheres that emerged after the Enlightenment' (p.49). Deze individuen waren niet alleen esoterici en theologen, maar ook wetenschappers zelf.

Het besef dat de grenzen tussen de domeinen wetenschap, religie en esoterie niet zo strikt lagen is niet nieuw. Zowel vanuit de religie- en esoteriewetenschap (Wouter Hanegraaff, Kocku Von Stuckrad, Olav Hammer) als de wetenschapsgeschiedenis (onder meer Peter Bowler, Anne Harrington) is dat al eerder aangetoond. Ook de benadering van moderniteit en 'onttovering' als een 'probleem' of 'dilemma' kent al een lange historiografie sinds Weber. Patrick Dassen heeft in *De onttovering van de wereld: Max Weber en het probleem van de moderniteit, 1890-1920* (1999) Webers werk in de historische context van het snel moderniserende Duitsland geplaatst, met niet alleen aandacht voor 'onttovering', maar ook voor diverse pogingen van tijdgenoten om de wereld opnieuw te 'betoveren'. Asprem noemt Dassen wel, maar andere invloedrijke, sociologische studies over Weber en de 'dilemma's van de moderniteit' niet (zoals bijvoorbeeld van Lawrence Scaff en Nicholas Gane).

Het gaat Asprem dan ook niet om Weber en de sociologische invalshoek van langdurige processen en structuren, maar om met het kader van 'onttovering' als probleem (en pogingen tot 'herbetovering' als reactie) inzicht te geven in de dwarsverbanden tussen wetenschap, religie en esoterie in de periode 1900-1939. Alvorens dwarsverbanden aan te tonen en te verklaren, moet hij eerst de afzonderlijke domeinen beschrijven. Dat heeft als consequentie dat veel van wat hij over deze drie domeinen te berde brengt een samenvatting is van reeds bestaande kennis; een zeer goed

leesbare en adequate samenvatting, dat zeker. Quantummechanica en relativiteitstheorie zijn geen makkelijke kost, maar Asprem weet deze en andere wetenschappelijke ontwikkelingen uitstekend en doeltreffend uit te leggen. Zijn uitgangspunt hierbij is het 'endoxic principle' dat stelt dat een wetenschapper niet alle relevante vakgebieden kan beheersen, maar moet trachten de 'best current scholarship' op die gebieden te gebruiken (p.84-85, 105).

Het *endoxic principle* staat in verband met een belangrijk onderscheid dat hij door het hele boek hanteert: het verschil tussen *emic* en *etic* historiografie (een onderscheid afkomstig uit de antropologie en door Olav Hammer toegepast op de studie van de westerse esoterie). *Emic historiography* is geschreven door *believers*: esoterische wetenschappers met alle 'self-fashioning, mythmaking and construction of tradition' van dien (p.61). *Etic historiography* is geschreven door professionele historici in *peer-reviewed* tijdschriften. Hoewel Asprem zich distantieert van Hammers *believer/secular* onderscheid, hanteert hij het *emic/etic* onderscheid wel om 'object language' en 'analytical language' te kunnen scheiden. Het ingewikkelde is dat de *emic historiographies* met hun, door Asprem bekritiseerde 're-enchantment paradigm', zowel op object- als analytisch niveau een rol spelen: ze zijn zowel zijn bronnen als deel van de wetenschappelijke discussie waarin hij zich plaatst. Hij problematiseert niet het feit dat ook de huidige 'best beschikbare kennis' is voortgekomen uit, en beïnvloed door, *emic* historiografie. Zo stelt Asprem dat 'emic historiographies cast scientific developments in terms of disenchantment and re-enchantment' (p.125), maar dit zelfde gebeurt ook in *etic* historiografie met zijn eigen boek als goed voorbeeld.

Het boek is opgebouwd in vier delen: een inleidend, methodologisch en theoretisch eerste deel en drie thematische delen waarin

achtereenvolgens de wetenschap (natuurkunde, scheikunde, biologie, psychologie, theologie), de parapsychologie en de esoterie aan bod komen. In elk thematisch deel laat hij individuen en 'laboratories of enchantment' aan het woord die reageren op 'het probleem van onttovering': de 'X-club' (het relatief kleine, maar zeer invloedrijke gezelschap van wetenschappers en 'gentlemanly amateurs' die het Victoriaanse wetenschappelijke naturalisme vorm gaven); de scheikundige Frederick Soddy die in het nieuw ontdekte element radium het ontsluiten van 'latent energies and hidden activities' zag (p.127); het vitalisme van Hans Driesch; Carl Gustav Jung en het concept van 'synchronicity'; de 'Gifford Lectures' over natuurlijke theologie; de 'ether metafysica' van Oliver Lodge; de Society for Psychical Research die paranormale fenomenen empirisch wilde onderzoeken – treffend gekarakteriseerd als 'naturalisation of the supernatural' (p.315); het 'quantum mysticism' van Arthur Eddington; William McDougall die van de parapsychologie een academische wetenschap wist te maken; de occulte scheikunde van Annie Besant; de theosofie van Helena Blavatsky; een vergelijking tussen Rudolf Steiner en Aleister Crowley; en nog vele anderen.

Het knappe is dat Asprem de ideeën van deze bonte stoet van intellectuelen pakkend en begrijpelijk beschrijft en telkens weet duidelijk te maken hoe deze zich verhouden tot *disenchantment* en *re-enchantment*. Soms doet hij dit met de nodige ironie, bijvoorbeeld over de theosofie die 'claimed to possess the wisdom of all ages', maar eigenlijk de inmiddels al lang verouderde kennis van 'the science of 1884' representeerde (p.447). Wel mist er een

verantwoording van de selectie van zijn hoofdpersonen en bronnen. Een enkele keer verantwoordt hij zich wel, maar nogal arbitrair. Waarom wel Jung, maar niet Freud? Omdat hij zich in het deel over de wetenschap beperkt tot academische kennis en Freud weliswaar belangrijk was als 'man in the street', maar er nauwelijks toe deed in de academische psychologie (p.168). Deze strikte scheiding tussen academische en niet-academische kennis druist echter in tegen de interdisciplinaire en grensoverschrijdende benadering van zijn boek als geheel. Een voorbeeld van niet beargumenteerde selectie is de geringe aandacht voor pogingen om wetenschap zélf als nieuwe religie te vestigen. Het materialistische monisme van Ernst Haeckel noemt Asprem wel kort, maar niet hét voorbeeld bij uitstek: het energetische monisme van Wilhelm Ostwald, een energieleer die niet alleen een wetenschappelijk wereldbeeld inhield, maar ook een leer van het menselijk geluk en een nieuwe moraal. Weber zelf moest hier overigens niets van hebben.

In de conclusie geeft Asprem de implicaties aan van zijn bevindingen voor de geschiedschrijving van wetenschap, religie en, met name, esoterie. Met behulp van de recente Cognitive Science of Religion (CSR) verklaart hij overtuigend dat de scheiding tussen empirische (wetenschappelijke) en op waarden gebaseerde (religieuze) domeinen in de praktijk niet houdbaar is. Mensen zullen altijd behoefte houden aan 'betovering' in een 'onttoverde' wereld.

Leonieke Vermeer, Rijksuniversiteit Groningen

Bram Mellink, *Worden zoals wij. Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945* (Wereldbibliotheek; Amsterdam, 2014) 301 p., €34,95 ISBN 9789028425521

Jezelf zijn als groepsnorm

Met zijn boek *Worden zoals wij* poneert Bram Mellink een mooie, paradoxale stelling over de maatschappelijke ontwikkelingen in het naoorlogse Nederland: ons geloof, schrijft hij, in de geheel geïndividualiseerde mens, de mens die vóór alles 'zichzelf' moet mogen zijn in 'vrijheid en verantwoordelijkheid', is precies wat 'ons' tot een groep maakt. Immers, wie deze overtuiging niet deelt hoort niet bij 'ons'. Vooral (moslim)migranten worden daarvoor buitengesloten. Mellink brengt de stelling met *schwung*, en doet dat ook nog op basis van verrassend saai bronnenmateriaal. Het zijn de – vast weinig gelezen – bladen en blaadjes die door diverse onderwijsorganisaties werden uitgegeven. Mellink kiest daarmee voor het discours van het middenkader in het onderwijs: niet (altijd) de grote beleidsmakers, noch de leraren voor de klas, maar de gremia daartussenin waar politiek en praktijk elkaar ontmoeten. Aan de hand van goed gekozen voorvallen en discussies brengt hij een lange lijn aan die een spannende nieuwe these oplevert waarmee een grote sociale en culturele omslag in het Nederland van na de oorlog kan worden beschreven.

Tallose bekende en minder bekende historische thema's uit deze periode passeren zo de revue – van de naoorlogse doorbraakgedachte tot het ontstaan van de multiculturele samenleving, van de 'culturele revolutie' van de jaren zestig via middenschool tot de emancipatie van homo's in de jaren tachtig en negentig. Bijzonder aan deze aanpak is dat via de betogen en discussies van hoofdonderwijzers, bestuurders van onderwijsbonden en -organisaties, pedagogen, onderwijsvernieuwers, anti-autoritaire opvoeders, 'kritische docenten' of

pleitbezorgers van de middenschool een geschiedenis van Nederland wordt geschreven die de sfeer en toon van de discussies in een breed maatschappelijk, cultureel en politiek veld goed treft, en bovendien daarin een lange ontwikkeling weet aan te geven.

Mellink heeft een vlotte, wat klassieke pen – alsof hij de stijl in zijn bronnen heeft opgezogen – en schroomt niet zijn visie op grote thema's weer te geven. Daarbij houdt hij steeds sterk vast aan zijn grote these: het ontstaan van een ideaal van individuele vrijheid en verantwoordelijkheid. Door dit als grote lijn te kiezen, kan hij op meerdere punten interveniëren in bestaande historische beeldvorming. Vaak ontwaart hij onder de ogenschijnlijke grote tegenstellingen, een gezamenlijke ontwikkeling naar meer individualisering. Zo laat hij zien dat de doorbraakgedachte zelf niet zozeer aansloeg bij de nog sterk verzuilde onderwijsbonden, maar dat al die verschillende zuilen zich ontwikkelden naar een meer persoonlijke geloofsbeleving, naar een geloof dat niet was gestoeld op het gezag van de eigen groep maar was geworteld in eigen overtuiging. Daarin, betoogt Mellink, vonden de diverse partijen uit de oude schoolstrijd elkaar. Op een vergelijkbare manier betoogt hij dat de sterke politieke polarisatie in de jaren zeventig rondom de middenschool zijn oorsprong vond in dezelfde roep om onderwijs waarin 'persoonlijke ontplooiing' centraal stond. Heel grappig in dit verband is zijn vondst van een verslag van een 'discussie' over de middenschool in 1972, wanneer er nog geen vuiltje aan de lucht is en Neelie Smit-Kroes en Jos van Kemenade het slaapver-

wekkend eens zijn over de noodzaak van een middenschool.

Mellink eindigt zijn boek met een scherpzinnige analyse van de wijze waarop het gezamenlijk gedragen ideaal van individuele, geëmancipeerde vrije en verantwoordelijke burgers paradoxaal genoeg juist een groepsidentiteit creëert. Hij laat dat zien aan de hand van de komst van (moslim)migranten, en de wijze waarop daarop door scholen is gereageerd. Van onverschilligheid was geenszins sprake (mooi hoe Mellink deze mythe onderuit haalt), want scholen waren van meet af aan sterk bezig met nadenken over taalonderwijs, onderwijs in eigen taal en cultuur, racisme, interculturele interactie, enzovoorts. Waar volgens Mellink de schoen wrong is dat migranten niet als 'achtergestelden' werden gezien, maar als 'achterblijvers': als mensen die 'nog' niet vrij en geëmancipeerd waren. Zij moesten dat nog *leren*. Deze bevoogdende houding, die migranten niet behandelde als mensen die hun eigen emancipatie konden bewerkstelligen, wordt door Mellink tegenover die van homoseksuelen (en in mindere mate) vrouwen geplaatst. Zij mochten wel *zél*f hun zegje doen. Migrantten moesten echter leren te 'worden zoals wij'.

Mellinks boek getuigt van visie en durf; zonder te verdrinken in een enorme massa bronnenmateriaal weet hij een overtuigende en vernieuwende interpretatie te geven van de Nederlandse naoorlogse geschiedenis. Met zijn bronnen ontstaat een mooie verbinding tussen een langzame omslag in mentaliteit en de wat kortere adem van onderwijspolitiek en -beleid. Maar er kleven ook bezwaren aan de grote gebaren waarmee hij zijn verhaal vertelt.

Ten eerste vind ik de wijze waarop hij met concepten omgaat veel te weinig precies, en vooral ook nauwelijks ingebed in de internationale literatuur op dit terrein. Alles heet 'in-

dividualisering', terwijl daarmee soms toch wel heel verschillende zaken worden verbonden: 'verpersoonlijking' (van het geloof), 'individuele ontplooiing', 'gelijke kansen', 'vrijheid en verantwoordelijkheid', 'emancipatie', 'moderniteit'. Hoe verhouden die begrippen zich nu eigenlijk precies? De enorme verschillen tussen periodes en tussen groepen worden wel voelbaar door de vele voorbeelden die Mellink geeft, maar nauwelijks scherp geanalyseerd. Het recht op zelfontplooiing bij links in de jaren zeventig had alles te maken met het wegnemen van structurele ongelijkheid, en bij rechts helemaal niet. Is het dan toch 'hetzelfde'? Treden we buiten het Nederlandse, naoorlogse kader, dan wordt die conceptuele vaagheid nog problematischer. Hoe verhoudt het na de oorlog ontstane individualiseringsideaal zich tot een lange, complexe en uitgebreid beschreven geschiedenis van het zelf, waaraan Mellink helemaal niet refereert? In hoeverre verschilt bijvoorbeeld de naoorlogse christelijke hang naar een verinnerlijkt en persoonlijk beleefd geloof zich van eerdere christelijke stromingen die hierop gericht waren? Hier mis ik in het bijzonder het werk van de historische filosoof Charles Taylor over de verschuiving van ziel naar zelf: de lange termijn geschiedenis van de opkomst van het zelf als moreel ideaal. Met zijn beschrijving van individualisering als norm – en dus niet als vrijheid – komt Mellink heel dicht bij Michel Foucaults idee dat het ideaal van een modern, vrij zelf verbloemt hoezeer dit feitelijk gedisciplineerd is. Mellink verwijst er op geen enkele manier naar.

Ook op een wat minder hoog theoretisch niveau ontbreekt soms een inbedding in de bestaande literatuur. Zijn kritiek op andere historici blijft vaak een algemene kritiek op een kennelijk dominant historisch beeld, zonder te beschrijven hoe andere historici dan tot dat beeld zijn gekomen. Dit geldt bijvoorbeeld

bij zijn analyse van een 'wij' dat prat gaat op vrouwenemancipatie en acceptatie van homoseksualiteit. Nationaal en internationaal is dit 'seksueel nationalisme' uitvoerig geanalyseerd. Behalve in een enkele voetnoot, en heel summier in zijn inleiding, verhoudt Mellink zich hier niet toe. Hij laat niet zien dat zijn analyse deels voortbouwt op anderen, noch

hoe en waar die mogelijk afwijkt of aanvult. Daarmee doet hij niet alleen anderen geen recht. Zijn mooie Nederlandse casus krijgt zo niet de internationale, meer theoretische inbedding die het had verdiend.

Geertje Mak, Radboud Universiteit Nijmegen

Joes Segal, *Kunst en politiek. Tussen zuiverheid en propaganda* (Amsterdam University Press; Amsterdam, 2015) 164 p., ill., €14,95 ISBN 9789089647894

Naar een nieuwe kunstgeschiedenis van de twintigste eeuw

Een van de belangrijkste ontwikkelingen in de geschiedwetenschap is het wegvallen van schotjes tussen uiteenlopende subdisciplines. Sinds de jaren tachtig hebben specialisten uit de rechtsgeschiedenis, de geschiedenis van de natuurwetenschappen tot aan de filosofie de blik naar buiten gekeerd. Ook de kunstgeschiedenis heeft wat dat betreft een metamorfose ondergaan. In plaats van de traditionele genrestudies, met veel aandacht voor stijkenmerken en ideeën die leefden binnen de kunstwereld zelf wordt tegenwoordig de kunstmarkt, de relatie met opdrachtgevers en de beeldcultuur in de meest brede zin bestudeerd. In de *new cultural history* worden tekeningen en schilderijen als vruchtbaar bronnenmateriaal gezien om processen van in- en uitsluiting en representaties van macht te bestuderen. Dankzij de *visual turn* in de geesteswetenschappen zijn de kunsten meer dan voorheen een geïntegreerd onderdeel van de cultuurgeschiedenis. De contemporaine kunstgeschiedenis leek zich enigszins aan deze ontwikkeling te kunnen onttrekken vanuit de idee dat de 'vrije kunsten' een 'autonome' ontwikkeling hebben doorgemaakt, die kortweg is samen te vatten als: van figuratie naar abstractie (en weer terug).

In zijn nieuwste boek richt Joes Segal zijn pijlen op deze eendimensionale kijk op de canon van de kunsten door juist de raakvlakken van kunst en politiek centraal te stellen. Hij maakt gebruik van de nieuwe inzichten uit de geschiedwetenschap maar stelt een duidelijke grens: advertenties, verkeerslichten, röntgenopnames of selfies maken geen deel uit van zijn onderzoek. Segals boek is te lezen als een programmatisch werk, waarin de auteur zijn visie op de geschiedenis van de kunsten voortvarend, gedecideerd en met heldere penseelstreken uiteenzet. Een dik boek is het niet geworden, en een aaneensluitend verhaal is het ook niet. De zes afzonderlijke hoofdstukken hebben onderwerpen als de kunstdebatten tijdens de Eerste Wereldoorlog, de opmerkelijke muurschilderingen van de Mexicaanse marxistische kunstenaar Diego Rivera (die zijn beste werk maakte in opdracht van het automobielconcern Ford), interne en externe vijanden tijdens de Koude Oorlog, de marges van de kunst in communistisch China en de omgang met kolossale monumenten in het voormalige Sovjetblok na de val van de Muur. Centraal thema is vooral de kunst in het perspectief van het mondiale Oost-West

conflict en van de strijd tussen kapitalisme en communisme.

Het boek is vernieuwend om twee redenen. Ten eerste beschouwt Segal de veelal figuratieve kunst uit landen met een totalitair regime als integraal deel van de moderne kunstgeschiedenis, en daarin heeft hij geen ongelijk. De sterke wisselwerkingen tussen de kunst uit democratische en niet-democratische landen en tussen de kunst van dissidenten en regimegetrouwen zijn tot nu toe onderbelicht. In het hoofdstuk over de kunsten in het Derde Rijk geeft Segal mooi weer hoe moeilijk de kunsten in één plaatje zijn te vatten. Onder de *entartete Kunst* was relatief weinig werk van joden of marxisten te vinden. Een overtuigde nationaalsocialist als Emil Nolde moest echter stoppen met schilderen omdat zijn werk als *entartet* werd beschouwd.

Een tweede belangrijke vernieuwing in het werk van Segal is dat hij alle kunst, ook de vrije, westerse kunst, onderzoekt op impliciete, kunstpolitieke uitgangspunten. Hij keert zich daarmee tegen de gangbare opvatting dat er zoiets als 'zuivere', apolitieke schilderkunst bestaat. Volgens Segal heeft de invloedrijke Amerikaanse kunstcriticus Clement Greenberg, die stelde dat het doel van de moderne kunst moet zijn het ontwikkelen van een 'zuivere verbeelding' die niets representeert buiten zichzelf, te lang ook het geschiedbeeld van de kunsten bepaald. Greenberg zag het abstract expressionisme van kunstenaars als Jackson Pollock als de meest zuivere kunstvorm juist omdat het geen enkele verwijzing bevatte naar een reële of imaginaire werkelijkheid. De moderne kunst werd daarmee buiten elke sociale of politieke context geplaatst.

Segals boek is te begrijpen als een belangrijke poging om de twintigste-eeuwse kunst te historiseren en daarmee een nieuwe plaats te geven in de geschiedenisboeken. Opvallend is dat hij de wereld van voor 1914 buiten be-

schouwing laat, alsof het dilemma toen minder speelde. Hij legitimeert deze keuze door te stellen dat er bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog voor het eerst sprake was van een vrijwel volledige versmelting van kunst en politiek. Los van de vraag of dit zo is, doet hij daarmee onrecht aan belangrijke ontwikkelingen, waarin de relatie tussen kunst en politiek werd blootgelegd, van de Parijse Salon des Refusés, de Britse Arts and Crafts-beweging tot de bouw van het kolossale Völkerschlachtdenkmal in Leipzig, een jaar voordat de Grote Oorlog uitbrak. Bovendien vraag ik me af of Segal met deze visie recht doet aan de enorme dynamiek in de kunsten tijdens deze oorlog. Van de Stijl, het Suprematisme tot Dada: '14-'18 was óók een periode van grote doorbraken en het is de vraag hoeveel vat de politiek op deze doorbraken had.

De afzonderlijke hoofdstukken van het boek zijn rijk aan informatie en bieden veel nieuwe inzichten, waarmee ze ook zeer geschikt zijn voor gebruik in het onderwijs. Vooral de hoofdstukken over de kunsten tijdens de Eerste Wereldoorlog, het Derde Rijk en de Koude Oorlog zijn aan te bevelen omdat ze een goed overzicht bieden van de thema's die spelen. Het boek leest prettig, is goed onderbouwd, met interessante inkijkjes in de opmerkelijke (wan)smaak van politici en in de overlevingskunst van vooral schilders in moeilijke tijden. Het boek heeft bovendien alle ingrediënten in huis voor een veelomvattendere monografie over de relatie tussen kunst en politiek in de lange twintigste eeuw, met nog te schrijven hoofdstukken over de ideologische revolte van de jaren zestig en de strijd tussen modernisme, postmodernisme en hyperrealisme, en met meer aandacht voor de plaats van de kunst in de samenleving, voor de snelle opmars van de toegepaste kunsten en de wisselwerkingen tussen *high* en *low culture* (stuk voor stuk politiek beladen thema's).

Als dat boek verschijnt ben ik de eerste die het koopt.

Hanco Jürgens, Duitsland Instituut, Universiteit van Amsterdam